

הספרות נותנת סימן

הספרות, האורקל של ימינו, לא רק אומרת ולא רק מסתירה, אלא במובן חזק מאוד גם – ואולי אף בעיקר – נותנת סימן.

באחד מן הפרגמנטים המפורסמים שלו, הרקליטוס אומר: "האדון, שהאורקל שלו בדלפי, לא אומר ולא מסתיר, אלא נותן סימן".

הפרגמנט קשה להבנה. מה פירוש "האדון אינו אומר"? הרי על פי הרודוטוס, אפולון הוא זה שאומר את כל דברי האורקל. נוסף על כך, בסוף הפרגמנט נטען שאפולון נותן סימן – והלא סימן הוא אמירה. ומה פירוש "אינו מסתיר"? הרי נקבע קודם ש"אינו אומר". ואם אינו אומר, משמע שהוא כן מסתיר, בכוונה לא אומר. אם נבין את האמירה הזו כמוסבת גם על הכתיבה של הרקליטוס, על הפואטיקה הפילוסופית שלו עצמו (הבנה המקובלת במסורת הפרשנית הפילוסופית) – האם גם הכתיבה של הרקליטוס, המכונה "האפל", הלא מובן, "אינה אומרת", על אף שהיא אומרת, דהיינו נותנת סימן, ובה בעת גם "אינה מסתירה", על אף שהיא אינה אומרת?

השאלות הללו, המצביעות על הפרדוקסליות של האמירה של הרקליטוס, הן שאלות פילוסופיות. אבל נראה לי שדבריו נכוחים גם לשאלה הנשאלת כאן: מהי ספרות? בפרגמנט, הרקליטוס מערער על ההנחה בדבר קיומו של דבר-מה מוסתר, על קיומה של אמת עלומה בדברי האדון המושמעים בדלפי. הוא יוצא נגד ההנחה השגורה שהאל יודע, אבל מסיבה כלשהי הוא מחביא את הידע הזה. הידע נעשה איזוטרי, קריפטי. אל המאמינים, ובכלל זה אל המבקשים את דבר אפולון בדלפי, מגיעים רק פירוורים, שברים מטעים. הנחה זו, שכאמור הרקליטוס אינו מקבל, מקבלת חיזוק מסיפורים ידועים על נבואות האורקל, כמו למשל האמת המבלבלת שניתנת לאדיפוס. על פי סופוקלס, האורקל מנבא לאדיפוס שהוא עתיד להרוג את אביו ולשכב עם אמו. כדי להימנע מכך, אדיפוס בורח מפוליביוס ומרופה, מלך ומלכת קורינתוס שגידלו אותו מינקותו, שאותם הוא תופס בטעות כהוריו הביולוגיים. בדרכו לתבי הוא הורג את לאיוס מלך העיר, בלי לדעת שהוא

אביו מולידו, ונישא ליוקסטה, המלכה האלמנה, בלי לדעת שהיא אמו יולדתו. נבואות מתעתעות מפורסמות ניתנות גם לאחרים. על פי הרודוטוס, קרויסוס מלך לידיה שואל את האורקל אם כדאי לו לצאת למלחמה נגד הפרסים. האורקל מבטיח לו כי אימפריה גדולה תיפול, אלא שהאימפריה שנופלת איננה זו הפרסית אלא זו של קרויסוס. המלך הלידי כועס כל כך, עד שהוא דורש לאסור את אפולון במקדשו שבדלפי. למלך אֶגֶאוֹס נמסרת בדלפי נבואה שתומה עד כדי כך, שהוא נאלץ לפנות למלך פיתאוס, שנודע בחכמתו ויכולתו לפענח נבואות, כדי שיפרש לו אותה.

ההנחה שבנבואות האורקל קבורה אמת מסותרת שחשוב לפענחה, היא ההנחה הפרשנית הנפוצה ביחס לספרות. התפיסה הנפוצה היא שמאחורי הפשט של הכתוב ובתוכו יש אמת שאליה הפרשנות יכולה וצריכה להגיע. שזו מלאכת הקריאה. אנשי הביקורת החדשה הציעו הנחה אופטימית, פוזיטיביסטית, שלפיה יש משמעות יציבה ליצירה, והקוראת האידאלית יכולה להגיע אליה; זאת אומרת שהטקסט כן אומר משהו וכן מסתיר משהו, ואל המשהו המוסתר הזה צריך להגיע. לכרות אותו החוצה מן המכרה. ההנחה הזו ננטשה. אבל גם במחשבות חדשות יותר, דהיינו בתיאוריות הקריאה מבתי מדרשם של וולפגנג איזר ומנחם פרי, שלימדו אותנו שלטקסט הספרותי המורכב יש ריבוי לא מוגבל של משמעויות הנקבע מחדש בכל קריאה וקריאה באינטראקציה בין הטקסט לקוראת, דהיינו ברווח בין מה שכן נאמר לבין מה שלא נאמר; ואפילו מאוחר עוד יותר, בדה קונסטרוקציה, למשל בתפיסה של משחק המשמעויות האינסופי של הטקסט הכתיבתי אצל רולאן בארת – בכל אלה יש מובן חזק שבו הטקסט כן אומר משהו, יש בו אמת, והאמת הזו נוצרת מתפרשת – אמנם באופן נזיל, משתנה תדיר וזורם – על ידי מה שאינו נאמר אבל שייך לעניין. על ידי מה שקיים באופן אופציונלי. הטקסט כן אומר לנו דברים וכן מסתיר מאתנו דברים. הוא נמנע מלומר דברים שהיו יכולים להכריע סופית, אחת ולתמיד, כל מיני שאלות, כמו, למשל, מדוע הירשל, גיבור הרומן "סיפור פשוט" של עגנון, לא שולח את אמו לכל הרוחות ולא מתחתן עם בלומה.

אני שבויה בתפיסה הזו. אני לא יכולה להשתחרר ממנה, כי היא מקור הדחף הפרשני שלי. זו העבודה שאני עושה. אני מתכחשת להרקליטוס ומניחה שהטקסט הספרותי כן אומר וכן מסתיר, ואני אגלה את המוסתר. אני יודעת שהגילוי שאגלה איננו השורה התחתונה, והוא חלקי ופרספקטיבי, ומתכוון גם על ידי הטקסט וגם על ידי הקריאה, ואינו אלא זיהוי צביר של פרגמנטים טקסטואליים מתוך מרחב אינסופי ולא מוגדר. ועדיין הפעילות הפרשנית היא גילוי של משהו שלא נאמר אבל שייך לעניין, ועדיין היא חביבה עליי. וכך הוא הדבר לא רק בספרות אלא גם בחיי היומיום, בפרשנות המתמדת של אינסוף אמירות ומחוות הנקלטות מן המציאות.

אלא שעם כל זאת, במובן מסוים הרקליטוס צדק, והספרות, האורקל של ימינו, לא רק אומרת ולא רק מסתירה, אלא במובן חזק מאוד גם – ואולי אף בעיקר – נותנת סימן. על פי אריסטו בדבריו על הטרגדיה, הטקסט הספרותי לא מיעד או מכון לומר אמת עובדתית על המציאות. הטרגדיה לא מספרת מה שהיה, אלא מה שהיה יכול לקרות על פי הסתברות והכרח. היא לא מדווחת, לא אומרת את האמת, אלא מדמיינת. בשל כך, לפי אריסטו, היא נעלה יותר מן הכתיבה ההיסטורית של עובדות. משום שכדי לדמיין

בהצלחה, הטרגיקון חייב לתפוס את "הכללי": את עקרונות הקיום האנושי, את מהות ההתנהגות האנושית, את האישיות של הדמויות, את החברה, את המידות, את המוסר ואת הגורל, ובמילים אחרות: את החוק העומד בתשתית החיים האנושיים. ואם כך הוא הדבר, הטרגדיה אומרת שהיא מייצגת את חוק הקיום, אך בה בעת היא גם מסתירה, כי הייצוג הוא דוגמה לאותו חוק. אך לא ניסוחו המוכלל, החד משמעי והמפורש. בקיצור, בהמצאה ובהפעלת הדמיון הספרותי כן אומרת וכן מסתירה.

המעריך הגדול של הטרגדיה היוונית, עד להירצחה בידי אוריפידס, הוא פרידריך ניטשה. בעיניו, כל ניסיון לתיאורטיזציה של הקיום האנושי, כל הכללה, כל ניסוח של משמעות הקיום ושל חוקיו הם אשליה מזיקה. הזרימה הכאוטית של המאבקים האינסופיים לעוצמה אינה ניתנת לניסוח כאמירה תיאורטית. הספרות אינה יכולה לומר אותה, וכאשר אוריפידס מנסה להפוך את הטרגדיה לאמירה ומנסח את החוק המוסרי, הוא הורג אותה. ב"הולדת הטרגדיה מתוך רוחה של המוזיקה" ניטשה שר שיר הלל לטרגדיה. גם לנשגבותו של החזיון האולימפי, לעוצמתו הטרוספיגורטיבית, גם לתשוקת החיים של האקסטזה הדיוניסית, לכוחה הסוחף, ובעיקר לזיווג האלים והפורה בין שני הכוחות המנוגדים הללו בטרגדיה.

כנגד זוועותיו הלא נסבלות של הקיום, הציב האדם ההלני את יצרי האמנות האדירים. מצד אחד את "הכמיהה הלוהטת אל התדמית, אל ההיגאלות על ידי התדמית", ומצד שני את האקסטזה המוזיקלית, הנסחפת בריקוד, הנרקוטית, השיכורה, "כאשר המדינה והחברה, ובכלל כל הפערים בין אדם לאדם נסוגים ונעלמים מפני הרגשת אחדות אדירה" מדבירה זו, המחזירה אל לב לבו של הטבע". מבחינת ניטשה, הטרגדיה אינה אומרת ואינה מסתירה; היא נותנת סימן. היא מספקת את "צעף האשליה", ובכך היא מאפשרת לנסוק אל הנחמה המטפיזית המשגיבה, שאותה היא מעמידה כנגד הסבל הנורא וחסר הפשר של הקיום, כנגד הכאב והיגון שאין להם מובן.

בתוך הייאוש הגמור, כאשר האדם תופס "רק את המזוויע או את האבסורדי שבהווה", ברגע זה של אפיסת הרצון לחיים, "קרבה אליו הקוסמת נושאת הישע והמרפא, האמנות: היא בלבד מסוגלת להטות את מחשבות המיאוס ההן על המזוויע או האבסורדי שבקיום, לדימויים שהחיים יכולים להשלים עמם: הלוא הם הנשגב, מדבירו האמנותי של המזוויע, והקומי, שהוא פירוקו האמנותי של המיאוס באבסורד".

אם כן, אצל ניטשה הטרגדיה אינה אומרת ואינה מסתירה, אלא מעניקה דימוי. היא נותנת סימן לדרך, לדבקות הנפשית שתוביל לגאולה מטפיזית.

ש"י עגנון הוא הסופר שלו הקדשתי את עיקר העבודה הפרשנית שלי, בניסיון להבין מה הוא אומר ומה הוא מסתיר. לאורך כל הדרך ליותה אותי התחושה שעגנון לא רק אומר ולא רק מסתיר, אלא גם נותן סימן. עגנון עצמו כתב סיפור בשם "הסימן"; על הרגע הנורא, בערב חג השבועות, שבו נודע למספר שכל שארית הפליטה של יהודי עירו בוטשאטש נשמדו ביום אחד על ידי הנאצים. הוא הולך להתפלל בבית הכנסת בשכונתו בירושלים ומבלה שם לבדו. אבל במהלך הלילה הוא זוכה לגילוי בן גבירול; הפייטן נגלה לפניו ומצטער עליו ונותן לו כנחמה סימן, שיר שהאקרוסטיכון של טוריו אומר את שם העיר האהובה והאבודה, בוטשאטש. מובן שעד הבוקר המספר שוכח את הסימן. אבל הוא

כותב את הסיפור עצמו, וזה מה שנותר, כמו ביצירות רבות אחרות של עגנון. לא הסימן, כי אם הסימן לסימן שאבד.

בסיפור ידוע אחר שלו, "עד עולם", גיבור היצירה, ההיסטוריון עדיאל עמזה, מקדיש את כל חייו, את כל ימיו ולילותיו, לחקר העיר האבודה גומלידתא, שהיתה "עיר גדולה גאות גויים עצומים, עד שעלו גדודי הגותים ועשאוה ערימות עפר ואת עממיה עבדי עולם". המחקר של עמזה בהחלט "אומר"; אומר כמעט כל מה שניתן לומר על העיר גומלידתא. מענה את החוקר רק דבר אחד: חסר לו הפרט האחרון שבעזרתו תושלם האמירה. הוא לא יודע מאיזה צד נכנסו גדודיו של גדיתון הגיבור, אותם גדודי הונים שהחריבו את העיר, האם מצד עמק עפרדת או מצד גשר הגבורה. בסופו של דבר מתגלה לעמזה שספר העיר העתיק של גומלידתא נשמר בבית המצורעים. הוא מצליח להיכנס לאותו בית, שכל באיו לא ישובו, ולא זו בלבד שהוא נוטש את אפשרות פרסום הספר, אלא, על אף שהפרט האחרון של המחקר מצוי כעת בידו, גם את המחקר אינו משלים; ולכן המחקר גם אינו מתכלה. עמזה יושב בבית המצורעים, פרוש מעולם החיים, קורא בספר ומספר למצורעים ממה שמצא. במקום לחקור ולפענח את הטקסט עמזה לומד; במקום להשיג ולהגיע הוא מתקרב; במקום לכתוב – הוא קורא.

במובן מסוים, ספר המחקר שהוא כתב, שהיו בו הרבה אמירות ופרט אחד נסתר, נתן לו עצמו סימן. הסימן היה בהיעדר, במה שלא נאמר, באמת החסרה, והוא זה שדחף אותו לבית המצורעים. בבית המצורעים, שכל יושביו חשובים כמתים, הזיקה של עמזה לספר העיר כבר איננה רק זיקה של חשיפת וגילוי נסתרות, אלא זיקה של דבקות ואהבה לחוכמה, לספר, לסימנים עצמם:

"ברית כרותה לחכמה שאינה מניחה מחכמיה והם אינם מניחים ממנה. הוא אמר מה לי ליגע עצמי? והיא אמרה שב אהובי ואל תניחני. היה יושב ומגלה צפונות שהיו מכוסים מכל חכמי הדורות, עד שבא הוא וגילה אותם. ולפי שהדברים מרובים והחכמה ארוכה ויש בה הרבה לחקור ולדרוש ולהבין, לא הניח את עבודתו ולא זו ממקומו וישב שם עד עולם".